

ВИТОКИ ТА ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

В статті аналізується процес становлення регіональної демократії в Європі та нормативно-правової база Європейського Союзу та Ради Європи з питань регіональної демократії та врядування на регіональному рівні.

Ключові слова: Регіональна демократія, врядування на регіональному рівні, регіоналізм, Європейська Хартія регіональної демократії.

В статье анализируется процесс становления региональной демократии в Европе и нормативно-правовая база Европейского Союза по вопросам региональной демократии и управления на региональном уровне.

Ключевые слова: Региональная демократия, управление на региональном уровне, регионализм, Европейская Хартия региональной демократии.

The article analyzes the process of regional democracy in Europe and regulatory-legal framework of the European Union and Council of Europe on regional democracy and governance at the regional level.

Key words: Regional democracy, governance at the regional level, regionalism, the European Charter of Regional Democracy.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження європейського досвіду запровадження регіональної демократії зумовлена потребою виявленні джерел європейських стандартів регіональної демократії, дослідженні регіоналізму як політичного явища та досвіду регіоналізації в європейських державах для вироблення й реалізації оптимальної моделі взаємодії різних рівнів врядування в Україні. Оскільки Україна прагне масштабно інтегруватися в наднаціональні європейські структури, вивчення документів Ради Європи з питань регіональної демократії потребує першочергової уваги, враховуючи стан і проблеми розбудови демократії в нашій країні, про що безпосередньо зазначається в Рекомендації 102 (2001) Конгресу місцевих та регіональних влад Європи щодо місцевої та регіональної демократії в Україні та Резолюції 1549 (2007) Парламентської Асамблеї ради Європи «Функціонування демократичних інституцій в Україні».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження методологічного характеру щодо європейських принципів державного управління та принципів регіонального врядування в країнах Європейського Союзу відображені в працях російських та вітчизняних вчених: Г. Атаманчука, Т. Безверхнюк, І. Грицяка А. Гранберга, Е. Коваленка, В. Козбаненка, В. Лексіна, С. Максименка, Ю. Наврузова, П. Надолішнього, Н. Нижник, Г. Райта, С. Саханенка та багатьох інших. Незважаючи на значний науковий інтерес до окресленої проблеми, досі ще недостатньо уваги приділяється дослідженню «європеїзації» регіонального врядування, зокрема принципам регіональної демократії.

Метою статті є дослідження процесу становлення регіональної демократії в Європі та аналіз нормативно-правової бази Європейського Союзу та Ради Європи з питань регіональної демократії та врядування на регіональному рівні.

Виклад основного матеріалу. Намагання теоретично обґрунтувати та закріпити принципи регіоналізму знайшли своє втілення у цілому ряді документів Ради Європи – інституції, що виробляє стандарт сучасної демократії – і в найбільш концентрованому вигляді у проекті Європейської Хартії регіональної демократії.

Підготовка цього документу здійснювалась протягом сорока років. Ще наприкінці 60-х рр. XX ст. розпочавши роботу над проектом Європейської хартії місцевого самоврядування Конференція місцевих влад Європи, що була утворена у 1957 р., звернула увагу на те, що крім місцевого, суттєвим елементом публічної влади країн Європи займає регіональний рівень. На основі цього розуміння у 1970 р. Конференція місцевих влад Європи прийняла особливу Резолюцію 67 (1970) щодо проблем регіоналізації в Європі. У зазначеному документі вперше на рівні загальноєвропейського політичного інституту зазначалось, що європейська інтеграція буде штучним та ефемерним явищем до того часу, поки до неї не буде залучені територіальні спільноти, зокрема регіони. Одночасно підкреслювалось, що поняття регіон досить сильно відрізняється в залежності від країни, що й вимагає вироблення певних стандартів щодо цього явища. Конференція також зазначила, що незважаючи на домінування на той час переважно просторових та суто географічних виз-

начень регіону, він є специфічним територіальним колективом, що займає проміжне місце між державою та місцевим рівнем та характеризується історичною, культурною, географічною та економічною гомогенністю, що дозволяє населенню об'єднатися щодо реалізації певних інтересів та досягнення спільних цілей. Було рекомендовано країнам – членам Ради Європи, а також Європейському економічному співтовариству приділити більшу увагу регіональному рівню врядування щодо вирішення у першу чергу культурних завдань та фінансуванню регіонального розвитку. Зазначене призвело також до реорганізації у 1975 р. на підставі у прийнятій у м. Голуей (Ірландія) Декларації Конференції місцевих влад Європи у Постійну конференцію місцевих та регіональних влад Європи.

У 1980 р. на підставі декларації, прийнятої представниками регіональних влад в м. Бордо у 1978 р., Постійна конференція місцевих та регіональних влад Європи більш ґрунтовно розглянула регіональну проблематику прийнявши Резолюцію 117 (1980) о регіональних інститутах в Європі. Було зазначено, що регіоналізація полягає у:

- створенні великих за розміром територіальних одиниць та відповідного виду публічної влади, що знаходиться поміж місцевим та загальнодержавним;
- визначенні компетенції, що вирішується регіональним рівнем влади під власну відповідальність у сферах регіонального та економічного планування та культурної політики;
- передачі державних функцій на регіональному рівні до відання органів регіональної влади;
- встановлення представницьких органів влади на регіональному рівні;
- передачі представницьким органам регіональної влади законодавчих повноважень, наскільки це дозволяють державні інтереси;
- заснування незалежних регіональних бюджетів та відповідної податкової бази.

Завдяки усвідомленню ролі регіонів в процесі європейського розвитку та після прийняття у 1985 р. Європейської хартії місцевого самоврядування, враховуючи Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи 1021 (1985) та 1256 (1995) та Резолюцію Європейського парламенту від 18.11.1988 р. Постійна конференція місцевих та регіональних влад Європи, яка у 1994 р. перетворилася у Конгрес місцевих і регіональних влад Європи, зосередилася на розробленні проекту Європейської хартії регіонального самоврядування.

У Резолюції Конгресу місцевих та регіональних влад Європи 8 (1994) щодо регіоналізму в Європі та відповідної Рекомендації 6 (1994), що були прийняті за підсумками конференції представників регіонів у Женеві у 1993 р. було вирішено, що у зв'язку із спільністю багатьох принципів регіонального та місцевого самоврядування одним із джерел майбутньої Європейської хартії регіонального самоврядування має бути

Європейської хартії місцевого самоврядування, а також Декларація щодо регіоналізму в Європі, [5]. яка була прийнята у 1995 р. міжнародною організацією Асамблеєю європейських регіонів. Суттєву роль у підготовці документу також відіграла Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи R (95) 19 щодо принципу субсидіарності [6], якою був визначений принцип розподілу компетенції між державним та регіональним рівнем врядування, з одного боку, регіональним та місцевим, з іншого.

Резолюцією 37 (1996) та Рекомендацією 22 (1996) Конгрес місцевих та регіональних влад вніс проект Європейської хартії регіонального самоврядування на обговорення держав-членів та органів Ради Європи. Слухання щодо проекту Хартії у Ганновері (1996), Барселоні (1996), Флоренції (1997), Вроцлаві (1997) дозволили доопрацювати зазначений проект Хартії. Рекомендацією 34 (1997) Конгресу місцевих та регіональних влад Європи проект Європейської хартії регіонального самоврядування був внесений до Комітету міністрів Ради Європи для з'ясування можливості відкриття її для підписання. Парламентська асамблея Ради Європи Рекомендацією 1349 (1997) та Комітет регіонів Європейського Союзу висловили повну підтримку проекту Хартії.

Незважаючи на те, що Європейська хартія регіонального самоврядування не набула чинності, тим не менш вона відіграла свою роль політико-ідеологічного орієнтиру щодо розбудови регіональної демократії в країнах Європи. У Резолюції 83 (1999) та Рекомендації 65 (1999) про стан та перспективи регіоналізації в Європі Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи зазначив, що усі адміністративні заходи та перетворення спрямовані на регіоналізацію у країнах-членах Ради Європи повинні ґрунтуватися на принципах проекту Європейської хартії регіонального самоврядування. Зокрема, орієнтуючись на її вимоги у 1998 р. Польща здійснила реформу публічної адміністрації, що призвело до створення інституту регіонального самоврядування. Зазначений досвід був високо оцінений Конгресом місцевих та регіональних влад Ради Європи, який Резолюцією 102 (2000) про оцінку регіоналізації у Центральній Європі, зокрема у Польщі, рекомендував його використати в інших країнах регіону.

Рекомендація 102 (2001) Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи щодо стану місцевої та регіональної демократії в Україні [7]. визначила, що в Україні також має бути створена демократична система регіонального самоврядування на принципах, які містяться в проекті Європейської хартії регіонального самоврядування. Враховуючи вимоги Хартії та для добре збалансованого функціонування всіх рівнів самоврядування в Україні та чіткого розуміння і розподілу відповідних повноважень, було рекомендовано, щоб законодавство та Конституція України чітко відрізняли місцеве самоврядування від регіонального, а останнє від органів державної влади на

місцях. Також було рекомендовано, щоб регіональні ради, включаючи місто Севастополь, аж до внесення необхідних змін до Конституції, мали свої власні виконавчі органи (політично підзвітні їм урядові структури) та адміністрації (штат). Також слід зазначити, що Україна поширила вимоги Європейської хартії місцевого самоврядування, принципи якої багато в чому увійшли до проекту Європейської хартії регіонального самоврядування, на обласний рівень врядування.

Незважаючи на велике суспільно-політичне значення, що набув проект Європейської хартії регіонального самоврядування, робота щодо набуття нею чинності була на тривалий час загальмована.

У Резолюції 146 (2002) Конгрес місцевих та регіональних влад зазначив, що різноманітність національних форм регіонального самоврядування потребує такого юридичного документу, що передбачає певну гнучкість щодо його застосування. При цьому принципи регіонального самоврядування повинні продемонструвати для всіх країн переваги цього суспільного інституту.

У свою чергу XIII конференція (Хельсінкі, 2002) Європейських міністрів, відповідальних за місцеве і регіональне управління визнала, що Європейська хартія регіонального самоврядування:

- має поважати суверенітет, ідентичність та свободу країн встановлювати свій власний внутрішній устрій, який в той самий час має відповідати зазначеним загальним принципам;
- має бути достатньо широкою, щоб визнавати велике розмаїття демократичних форм регіонального самоврядування;
- має чітко встановлювати, що кожна країна володіє правом вирішувати питання встановлювати або ні регіональні органи влади;
- не повинна суперечити принципу рівності між органами місцевої і регіональної влади з огляду на повагу до організаційної автономії, там де цей принцип встановлений Конституцією або законом;
- не повинна призвести до створення системи пріоритетів щодо різних моделей регіональної автономії;
- має дозволяти країнам певну свободу вибору для врахування специфічних особливостей їх систем регіонального самоврядування [4].

При цьому значна частина представників національних урядів Комітету міністрів Ради Європи виступила за прийняття Хартії не в якості зобов'язуючого, а в якості виключно рекомендаційного документу. У зв'язку з цим Резолюцією 161 (2003) Конгрес місцевих та регіональних влад висловив своє негативне ставлення стосовно підміни Хартії про регіональне самоврядування рекомендацією, що не має строго юридичних наслідків, адже це може створити дисбаланс в Європейському праві, оскільки Європейська хартія місцевого самоврядування була прийнята у вигляді юридично зобов'язуючого документу.

Рекомендацією 156 (2004) Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи з метою запровадження принципів регіонального самоврядування у правову систему країн Європи запропонував кілька альтернатив. Серед них: поширення норм Європейської хартії місцевого самоврядування на регіональний рівень; приєднання до Європейської хартії регіонального самоврядування у випадку її прийняття; ратифікація норм Європейської хартії місцевого самоврядування для одних регіонів та ратифікація Європейської хартії регіонального самоврядування для інших; виключення в деяких випадках тих чи інших регіонів зі сфери дії обох документів.

У Резолюції 244 (2007) Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи були дещо переусвідомлені принципи врядування на регіональному рівні, закріплені у проекті Європейської хартії регіонального самоврядування. Попри Конгрес зазначив, що прийняття загального документу щодо регіонального розвитку та управління дозволить створити умови для запровадження інститутів регіональної демократії в тих країнах, які це ще не здійснили.

Дослідження моделей регіоналізму в країнах-членах Ради Європи, виходячи з раніше визначених принципів проекту Європейської хартії регіонального самоврядування дозволило робочому органу Комітету міністрів Ради Європи – Комітету щодо місцевої та регіональної демократії, розробити більш гнучкий документ, що не лише визначив загальні принципи врядування на регіональному рівні але й врахувати особливості різних країн. Конференції у Будапешті (2006) та Валенсії (2007) міністрів країн-членів Ради Європи, що відповідають за регіональну політику цілком схвалили зазначений проект. Проте питання щодо прийняття його у вигляді конвенції або рекомендації так і не було остаточно вирішено.

У підсумку, в результаті численних консультацій між Комітетом щодо місцевої та регіональної демократії, Конгресом місцевих та регіональних влад Ради Європи, міжнародних організацій, що представляють органи регіональної влади був підготовлений проект Європейської хартії регіональної демократії. Рекомендацією 240 (2008) від 30.05.2008 Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи він був рекомендований до прийняття в якості зобов'язуючого документу.

Слід зазначити, що проект Європейської хартії регіональної демократії, як своєрідний документ-мінімум, є результатом політичного компромісу, між європейським регіональним рухом та органами Ради Європи, відповідальними за впровадження прийнятих рішень. Не порушуючи загальні принципи регіонального самоврядування, окреслені у проекті Європейської хартії регіонального самоврядування 1997 р. він дозволяє їх пристосувати як до умов країн, що володіють значними традиціями регіоналізму, так і тих, що лише встали на цей шлях. Враховуючи зміни, що відбулися у XXI ст. у розумінні демократії як суспіль-

ної цінності та публічного інституту, проект Європейської хартії регіональної демократії наповнює регіональне врядування у ряді випадків новим змістом та надає йому сучасне звучання.

Поява Європейської хартії регіональної демократії була викликана посиленням різноманітності інтеграції в Європі, у тому числі на регіональному рівні, що викликало необхідність зіставлення систем регіонального врядування у різних країнах і пошуку уніфікованих підходів до їх подальшого розвитку. Невипадково, що у Рекомендації 1811 (2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи про регіоналізацію в Європі зазначалось, що розвиток регіоналізованої Європи є додатковою гарантією демократії, адже це розширює можливості громадян грати активну роль у політичних питаннях. Сфера ж регіональної політики являє собою досить актуальну інституційну реальність як субнаціональний рівень влади у більшості держав-членів Ради Європи, оскільки саме регіон внаслідок своїх розмірів та близькості до населення є ідеальним рівнем для здійснення владних повноважень.

В рамках нашого дослідження розглянемо зміст проекту Європейської Хартії регіональної демократії. Хартія складається з преамбули та 52 статей, що об'єднані у чотири розділи, останній з яких – процедурний. При цьому слід зазначити, що текст Проекту є автентичним на англійській та французькій мові, які певною мірою відрізняються між собою щодо змісту ряду категорій, на що обов'язково буде звернено увагу.

У преамбулі містяться основні цілі розробки проекту Європейської Хартії регіональної демократії, її теоретичні та нормативні джерела. Зокрема, констатується, що Рада Європи як міжнародна організація створена для захисту та втілення принципів демократії, а відтак – інститут регіонального самоврядування є частиною демократичного стандарту країн Європи. Саме назва Хартії більш чітко, у порівнянні з проектом Європейської Хартії регіонального самоврядування, засвідчує, що існування регіонального рівня самоврядної влади є проявом демократії у територіальному вимірі, а отже, категорії «регіональна демократія» та «регіональне самоврядування» є тотожними. Виходячи з цього, ігнорування або невизнання прав регіонів на самоврядування свідчить про великі проблеми з демократією в країні взагалі.

Демократія, на погляд розробників проекту Хартії, набуває свій прояв, перш за все, через активну участь громадян в управлінні публічними справами на всіх рівнях врядування, а отже, поширення цього права на регіональний рівень сприяє зміцненню демократичних цінностей. Підсилення «демократичного пафосу» проекту Європейської Хартії регіональної демократії забезпечується й тим, що серед її основних джерел визначена Європейська конвенція прав та свобод людини 1950 р. [2].

Преамбула проекту Європейської Хартії регіональної демократії зафіксувала й більш усталене, у

порівнянні з 1997 р. (час створення проекту Європейської Хартії регіонального самоврядування) явище у суспільно-політичному та економічному розвитку світу – глобалізацію. У зв'язку з цим, у вихідних положеннях проекту Європейської Хартії регіональної демократії визначається, що регіональна демократія допомагає урівноважити вплив глобалізації на держави-члени, зокрема, через можливість вироблення на регіональному рівні певної політики щодо економічного та соціального розвитку, збереження регіональної ідентичності. Регіональна демократія, яка будується на територіальних інтересах, регіональній ідентичності та цінностях, є проявом суспільно-політичного та культурного локалізму, дозволяє компенсувати «зворотні сторони» глобалізації. Особливо це важливо для Європи, де наявність поширеної регіональної ідентичності засвідчує різноманітність Європи та сприяє збагаченню європейської культури в цілому. Крім цього, регіональний рівень влади володіє значними перевагами у сфері інтеграції меншин. Наслідком цього стало віднесення до теоретико-правових джерел концепції регіональної демократії норм Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин [3], спрямованої на збереження регіональної культурної спадщини, яка багато в чому ґрунтується на лінгвістичній основі.

Регіональний рівень влади, поряд з іншими публічними інститутами, може забезпечити реалізацію природного права людини на управління суспільними справами. Завдяки своїй близькості до громадянина, інститут регіональної влади ефективно забезпечує реалізацію цілого ряду публічних функцій. На підставі вищезазначеного формується особливий вид публічної влади – регіональна влада, що належить регіональним спільнотам та обраним ними органам. Регіональний рівень влади, виступаючи елементом єдиного каркасу публічної влади в країні, володіє певною самостійністю від інших її складових – державної влади та місцевого самоврядування. При цьому легітимізація регіонального самоврядування не повинна відбуватися за рахунок останніх, а повинна спиратися на його власні ресурси.

Враховуючи неоднозначність сприйняття концепції регіональної демократії, велику кількість організаційних моделей врядування на регіональному рівні в різних країнах Європи та з метою забезпечення гнучкості європейських стандартів щодо регіонального розвитку, у преамбулі проекту Європейської Хартії регіональної демократії особливо підкреслюється повага до різноманітних форм інституційної організації європейських регіонів, а також право кожної держави самостійно визначати засади функціонування регіональних влад. При цьому підкреслюються особливі інтереси тих країн Європи, що з тих чи інших причин не впровадили регіональну демократію у свою публічну систему.

Інститут регіональної влади набуває різні організаційно-правові форми, але принциповим є те,

що у будь-якому випадку він не є суверенною владою, а відтак не порушує принцип територіальної цілісності держав. Наявність регіональної самоідентичності та відмінності між регіонами не виключає можливості встановлення солідарності між регіонами з метою їх збалансованого розвитку, координації зусиль щодо реалізації власних інтересів.

Розвиваючи зазначені ознаки регіонального самоврядування, Рекомендація 1811 (2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи про регіоналізацію в Європі зазначає, що у ряді країн Європи існують націоналістичні, культурно-лінгвістичні, релігійні та прикордонні меншини, що призводить до різноманітних конфліктів у суспільстві. Більшість з цих проблем може бути ефективно вирішена в межах інституціалізованої субдержавної влади з урахуванням принципів субсидіарності, регіоналізації, самоврядування та федералізму. Відтак регіони повинні внести свій внесок у справу стабільності та миру між Європейськими державами та народами.

У засадничих положеннях проекту Хартії підкреслюється органічний зв'язок між нею та Європейською хартією місцевого самоврядування 1985 р. Володіючи багатьма спільними рисами, перш за все, націленістю на реалізацію територіальних інтересів, інститути місцевого та регіонального самоврядування приречені на тісну взаємодію. Але ця взаємодія може бути ефективною в умовах чіткого розподілу функцій між двома автономними інститутами, а регіональна демократія не повинна розвиватися за рахунок та на шкоду місцевому самоврядуванню.

Таким чином, преамбула проекту Європейської Хартії регіональної демократії фіксує, що Європа як цивілізаційне та геополітичне явище набуває крім наднаціонального, національного, місцевого ще один вимір – регіональний, і завдяки такій складності, різноманітності та різнобарвеності це дозволяє їй пристосуватися до нових викликів ХХІ ст.

Перебуваючи тривалий час у політичній самоізоляції від європейської цивілізації Україна не вплинула жодним чином на європейські стандарти місцевого самоврядування. Увійшовши у 90-х рр. ХХ ст. до сім'ї європейських народів та держав Україна, на наш погляд, має можливість здійснити свій внесок у вироблення стандартів врядування на регіональному рівні Європи.

Стаття 1 проекту Європейської Хартії регіональної демократії закріплює, що Хартія, у випадку її прийняття, є багатостороннім міжнародним договором, а відтак, регулює міжнародні відносини, встановлюючи для її учасників відповідні права та обов'язки згідно з основними принципами міжнародного права.

Специфікою проекту Європейської Хартії регіональної демократії є те, що вона є договором, укладеним за участю міждержавної організації – Ради Європи, договірною правоздатністю якої обмежена її функціями і залежить від її статутних

процедур. Таким чином, Європейська Хартія регіональної демократії, за умов її прийняття, підпадає під дію Віденської конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. [1].

На відміну від аналогічної статті проекту Європейської Хартії регіонального самоврядування, що була зорієнтована на прийняття всіх без виключення її положень, проект Європейської Хартії регіональної демократії, будучи більш гнучким документом, містить три рівня визнання її норм: приєднання до всіх загальних принципів організації врядування на регіональному рівні, визначених у розділі I (стаття 3-21); приєднання до однієї з трьох рекомендованих моделей організації регіональної влади, визначених у розділі II (стаття 22-28); приєднання до 2/3 норм, що визначають фінансово-економічні та інші засади організації місцевої влади, визначених у розділі III (стаття 29-44).

Зазначене дозволяє, з одного боку, не уніфікувати інститут регіональної демократії, дати можливість створення національної моделі врядування на регіональному рівні, а з іншого – забезпечити реальний розвиток регіонального рівня в системі територіальної організації влади країн Європи на підставі збереження загальних демократичних принципів Хартії.

Додаткову гнучкість проекту Європейської Хартії регіональної демократії додає можливість конкретизувати категорії регіонів та органів влади, на які поширюється дія Хартії, що закріплено у статті 2. Певною мірою це дозволяє здійснювати вилучення та обмеження її застосування щодо ряду територій. Зокрема, в процесі приєднання до Європейської Хартії місцевого самоврядування 7 країн зробили територіальні застереження. Так, Данія не поширила її на Фарерські острови та Гренландію; Об'єднане королівство Великої Британії та Північної Ірландії обмежило сферу дії Хартії наступними категоріями влади: Англія (окружні ради, районні ради, міські ради Лондона, ради острова Сіллі); Уельс та Шотландія (усі ради сформовані відповідно до Розділу 2 Закону про місцеве самоврядування від 1994 р.).

Висновки. Регіональна ідея має у суспільній свідомості коріння більш глибоке, ніж навіть у державно-правових інститутах, і меншою мірою, ніж вони, піддана впливу змін, що відбуваються у світі. Давність регіоналістичної традиції в європейській культурі незаперечна. Існування різних теоретичних моделей та концепцій регіоналізму, дискусії між школами та напрямками з цього питання є віддзеркалюванням теоретичного багатства, нагромадженого за кілька століть політичною думкою, що примножується зараз цілим сонмом теоретиків. Проект Європейської хартії регіональної демократії, як своєрідний документ-мінімум, є результатом політичного компромісу, між європейським регіональним рухом та органами Ради Європи, відповідальними за впровадження прийнятих рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Віденська конвенція «Про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
2. Європейська конвенція прав та свобод людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
3. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
4. Методичні матеріали щодо проведення Європейського тижня місцевої демократії в Україні. – К. : Фонд сприяння місцевого самоврядування України при Президентіві України, 2007. – 132 с.
5. Declaration of the Assembly of european regions on regionalism in Europe of the 4th of. December 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.a-e-r.org/fileadmin/user_upload/PressComm/Publications/DeclarationRegionalism/GB-Declaration-Regionalism.doc.
6. Rec (95) 19 on the implementation of the principle of subsidiarity [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=536827&SecMode=1&DocId=528600&Usage=2>.
7. Recommendation 102 (2001) of the Congress of Local and Regional Authorities on local and regional democracy in Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=822897&Site=Congress&BackColorInternet=e0cee1&BackColorIntranet=e0cee1&BackColorLogged=FFC679>.

Рецензенти: Лопушинський І. П. – д.держ.упр.;
Козлова Л. В. – к.держ.упр.

© Топалова Е. Х., 2011

Стаття надійшла до редколегії 05.02.2011 р.